

L. KATKUVIENĖ

TIKRIEJI IR FUNKCINIAI BEASMENIAI VEIKSMAŽODŽIAI DABARTINĖJE LIETUVIŲ KALBOJE

1. Veiksmažodžiai, sudarantys sakinio predikatinę centrą, asmens kategorijos požiūriu paprastai skirstomi į asmeninius ir beasmenius. Savo ruožtu asmeniniai veiksmažodžiai dalijami į triasmenius (*Aš dirbu, tu dirbi...*) ir vienasmenius (*Medis lapoja, Pieva dirvonuoja*)¹, o beasmeniai – į tikruosius beasmenius (*Lyja, Rudenėja, Man skauda širdį*), funkcinius beasmenius, dar vadinamus beasmeniškai vartojamais asmeniniais veiksmažodžiais (*Mane purto, Man režia širdį*) ir beasmenius sangražinius veiksmažodžius (*Man sekasi/nesidirba/gerai dainuojasi*). Šio darbo tikslas – panagrinti beasmenių veiksmažodžių gramatinius bei semantinius ypatumus, aptarti santykius tarp tikrųjų beasmenių (TBV), funkcinių beasmenių (FBV) ir beasmenių sangražinių veiksmažodžių (BSV), parodyti ryšius tarp beasmenių ir asmeninių veiksmažodžių.

2. TBV, būdingi visoms ide. kalboms, pasižymi tam tikromis morfologinėmis, sintaksinėmis bei semantinėmis ypatybėmis. Morfologiniu požiūriu jie sudaro savitą grupę ide. kalbose, kadangi nekaitomi asmeniu (o lietuvių kalboje – ir skaičiumi) ir vartojami tiksliai trečiojo asmens forma. Tiesa, retais personifikacijos atvejais, paprastai tautosakoje, meteorologinės semantikos TBV gali būti ir paasmenuojami:

Saulužė tarė nusileisdama: Devynis rytus miglužėj temsiu, o šį dešimtą nei netekėsiu (L. Rėzos dainos. 1935. D. 1) (LKŽk).

Kadangi TBV žymi stichinius reiškinius, nesiejamus su jokia veikėju, jie paprastai neturi kairiojo valentingumo, t. y. jie negali eiti su veikėjo vardininku. Tačiau tam tikrais atvejais vardininko forma yra vartojama – tai gali būti tautologinis vardininkas (*Lietus lyja, Sniegas sninga, Man gėla gelia širdį*) arba kitos šaknies daiktavardžio vardininkas (*Išaušo rytas, Oras niukiasi*). Todėl kai kuriuose darbuose TBV priskiriami prie vienasmenių². Tačiau yra pagrindo manyti, kad TBV išlieka beasmeniais ir eidami su tautologiniu vardininku. Palyginus sakinius su TBV (*Lietus lyja*) ir vienasmeniu veiksmažodžiu (*Medis lapoja*), paaiškėja, kad tautologinis

¹ Plačiau apie vienasmenius veiksmažodžius žr.: Фреймане И. А. Одноличные глаголы в современном латышском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Рига, 1967. 25 с. Lietuvių k. vienasmeniai veiksmažodžiai dar nėra išsamiau aptarti.

² Фреймане И. А. Указ. соч. С. 10.

vardininkas yra tik formalus veiksnys, neturintis atskiro referento ekstralingvistinėje realybėje³, todėl jo negalima pakeisti asmeniniu įvardžiu (*Jis lyja) arba paklausti **Kas lyja?*, tuo tarpu vienasmenių veiksmažodžių vardininkas turi savąjį referentą, todėl galima pasakyti *Medis/Jis lapoja, Kas lapoja?* Svarbu paminėti dar ir tą faktą, kad tautologinis vardininkas yra fakultatyvus, o vienasmenių veiksmažodžių vardininkas – obligatorinis komponentas.

Taigi ir tautologinėse konstrukcijose TBV išlieka beasmeniais. Kiek kitokia padėtis yra, kai TBV siejami su skirtingos šaknies daiktavardžiu ir vartojami perkeltinė prasme (*Išaušo naujas gyvenimas; Prašvito pavasaris*). Šiuo atveju galima pasakyti *Kas išaušo? Jis/naujas gyvenimas išaušo*. Čia TBV įgyja vienasmenių veiksmažodžių savybių, tačiau triasmeniais veiksmažodžiais jie paprastai netampa.

3. Sintaksiniu požiūriu TBV išsiskiria tuo, kad jų infinityvas negali eiti veiksnium arba papildiniu, be to, jie negali būti vartojami su tokiais modaliniais veiksmažodžiais kaip *reikia, galima, norisi*⁴. Semantiniame lygmenyje TBV pasižymi tuo, kad jie reiškia procesą arba būseną, bet ne veiksmą, t. y. jie yra nekauzatyvai (negali eiti su veikėjo vardininku), tuo tarpu FBV labai dažnai yra kauzatyvai, plg.: **Kažkas lyja, *Man kažkas skauda galvą ir Man kažkas/nuovargis pakirto kojas, Man kažkas/tie žodžiai skaudina širdį*.

Paprastai išskiriamos dvi pagrindinės leksinės-semantinės TBV grupės: 1) tai gausūs meteorologinės semantikos TBV (lietuvių k. vien tik veiksmažodžio „lyti“ sinonimų yra virš 100, „snigti“ – virš 50), žymintys reiškinius, susijusius a) su oru ir jo permainomis: *lyti, snigti, šlapdraboti, drengti, debesuoti, migloti, ūkanoti, giedrėti* ir t. t., b) su paros laiko kitimu: *dienoti, naktėti, vakarėti, rytėti, aušti, temti* ir t. t., c) su metų laikų kaita: *rudenėti, pavasarėti*. Šie TBV negali būti siejami nei su veikėjo vardininku, nei su būsenos nešiotuju; 2) antrąją, nelabai gausią grupę sudaro TBV, žymintys subjekto fizinę arba psichinę būseną: *gelti, mausti, niežėti, skaudėti, sopėti, perštėti* ir t. t. Šie veiksmažodžiai negali eiti su veikėjo vardininku, tačiau jie paprastai vartojami su būsenos nešiotuju.

Įdomu, kad tam tikrais atvejais tarp šių dviejų TBV grupių vartosenos nėra griežtos ribos – kai kurie meteorologinės semantikos TBV, pavartoti metaforiškai, gali įgyti subjekto būsenos reikšmę, plg.: *Jau sutemo – Man sutemo akyse; Parūkavo – Man parūkavo akyse*.

³ Lietuvių k. tautologinis vardininkas lygintinas su germanų, romanų bei kai kurių slavų k. formaliuoju veiksnium atitinkamose konstrukcijose (angl. *It rains*, vok. *Es regnet*, pranc. *Il pleut*, ček. *To hřmí* ir t. t.). Ir tautologinis vardininkas, ir formalusis veiksnys atlieka tą pačią funkciją – suteikia sakiniui dominuojančio – dvinario sakinio formą, tačiau ir tokių sakinių semantinė struktūra išlieka vienanarė.

⁴ Plačiau apie tai žr.: Ružička J. *Osobné a neosobné slovesá* // Jazykovedny časopis. 1960. R. 11, č. 1. S. 6–31.

Be šių dviejų pagrindinių grupių, prie TBV reikėtų priskirti ir tokius veiksmažodžius kaip *trūkti, stigti, pakakti, užtekti*. Šie veiksmažodžiai turi du valdymo modelius – beasmenį ir asmeninį, plg.: *Man trūko/stigo/pakako/užteko darbo* – *Aš trūkau/stigau/pakakau/užtekau darbo*. Slavų k. tokių veiksmažodžių su dviem valdymo modeliais, atrodo, nėra.

4. Taigi, TBV išskiriami, remiantis trimis kriterijais – morfologiniu, sintaksiniu ir semantiniu. Tačiau praktikoje susiduriame su daugeliu keblių atvejų, kai nėra lengva pasakyti, ar tai TBV, ar FBV. Panagrinėjus meteorologinės semantikos tokių veiksmažodžių kaip *kaitinti, šutinti, merkti, šilti, šalti, pilti, drėbti* ir t. t. vartoseną, pasirodo, kad jie gali sudaryti ir beasmenius (*Lauke kaitina*) ir asmeninius sakinius (*Aš kaitinu vandenį*). Todėl lingvistinėje literatūroje jie traktuojami įvairiai – tai kaip TBV, tai kaip FBV.

Šiuo atveju pravartu pasinaudoti polileksema sąvoka⁵. Polileksema (daugiareikšmis žodis) – tai suma visų leksemų, reprezentuojamų vienu žodžiu. Leksema – tai viena forma su viena reikšme. Polileksema gali susidėti iš vienos ar kelių beasmenių leksemų (*Lyja; Sužaibavo; Man sužaibavo akyse*) arba iš vienos ar kelių asmeniinių ir vienos ar kelių beasmenių leksemų (*Aš varau bandą; Man varo nagą, Varo sniegą*).

Taigi TBV yra tie veiksmažodžiai, kurie įeina į polileksimą, susidedančią iš vienos ar kelių beasmenių leksemų; jie sudaro beasmenių veiksmažodžių klasės centrą. FBV – tai tie veiksmažodžiai, kurie įeina į polileksimą, susidedančią ir iš asmeniinių, ir beasmenių leksemų. Tokie minėti veiksmažodžiai kaip *kaitinti, šilti, šalti* ir t. t. įeina į polileksimą, susidedančią ir iš beasmenės, ir iš asmeninės leksemų. Vis dėlto, atrodo, juos derėtų priskirti prie TBV, kadangi savo semantika, sintaksinėmis savybėmis ir vartoseną jie atitinka TBV, tačiau jų beasmenis pobūdis išryškėja tiksliai kontekste (be konteksto '*kaitinti*' gali būti ir beasmenis, ir asmeninis).

Iš to, kas pasakyta, galima padaryti išvadą, kad lietuvių k. meteorologinės semantikos TBV nėra uždara klasė: jie papildoma naujais panašios semantikos veiksmažodžiais, kuriems beasmeniai sakiniai dažnai sudaro tik periferinę vartosenos sritį⁶.

⁵ Žr. Генюшене Э. Ш. Рефлексивные конструкции в балтийских языках: Сопоставительно-типологическое исследование: Дис. ... д-ра филол. наук. Вильнюс, 1984. С. 80.

⁶ Polinkis plėsti veiksmažodžių beasmenę vartoseną pastebėtas ir rusų bei lenkų k., žr.: Бабайцева В. В. Односоставные предложения в современном русском языке. М., 1963. С. 56. Doros A. Werbalne konstrukcje bezosobowe w języku rosyjskim i polskim na tle innych języków słowiańskich. Wrocław etc., 1975. S. 31. Įdomu, kad netgi dabartinėje anglų k., kurioje beasmenių veiksmažodžių išliko nedaug (iš viso rasta apie 25 meteorologinės semantikos TBV), vis dėlto kai kurie nauji veiksmažodžiai gali sudaryti beasmenius sakinius (*It was raining and blustering*).

5. FBV sudaro gausią, tačiau kur kas mažiau tyrinėtą nei TBV, grupę⁷. Tai veiksmoždziai, kurie tampa beasmeniais tik tam tikrose sintaksinėse konstrukcijose, eksplikuojančiose jų beasmenes savybes. FBV galima panagrinėti dviem aspektais. Pirmuoju atveju nustatomas jų santykis su atitinkama asmenine leksema. FBV gali įeiti į polileksema, susidedančią iš vienasmenės ir beasmenės leksemos (*Man kraujas tvinkčioja galvoje* – *Man tvinkčioja galvoje*) arba į polileksema, susidedančią iš triasmenės ir beasmenės leksemos (*Aš pakirtau medį* – *Man pakirto kojas*).

Nagrinėjant FBV antruoju aspektu, bandoma nustatyti FBV ir atitinkamos asmeninės (triasmenės arba vienasmenės) leksemos reikšmės tapatumą ar skirtumą. Nuo atitinkamos asmeninės leksemos FBV gali: a) nesiskirti leksine reikšme (*Čia kvėpia / smirda / dvokia gėlėmis* – *Aš kvėpiu / smirdu / dvokiu gėlėmis*), b) skirtis reikšmės komponentu (*Man duria širdį* – subjekto fizinė būseną; *Aš duriu pirštą* – subjekto fizinis veiksmas) – beasmeniui leksemai būdinga abstraktesnė reikšmė, c) skirtis leksine reikšme (*Man paklaiko* = *pasidarė klaiku*; *Aš paklaikau* = *pakvairšau*, plg. dar: *Man palengvės / klius / teks* ≠ *Aš palengvėsiu / kliūsiu / teksiu*).

6. Paminėtini kaip atskira morfologinė ir funkcinė klasė, negausūs (apie 20) lietuvių k. tokie beasmeniai sangražiniai veiksmoždziai kaip *Man nesidirba / nesirašo / gerai miegasi / gerai dainuojasi*. Būdami atitinkamų asmeninių veiksmoždžių vediniais, jie skiriasi ir nuo TBV, ir nuo FBV tuo, kad keičia sakinio modalumą, žymėdami subjekto polinkį veiksmui ar būsenai arba jo nebuvimą.

7. Lingvistinėje literatūroje pasitaiko nuomonių, kad neverta skirstyti beasmenių veiksmoždžių į TBV ir FBV⁸. Beasmeniškumas laikomas grynai sintaksiniu reiškiniu, todėl manoma, kad veiksmoždžių, sudarančių beasmenių sakinių predikatinį centrą, ypatybių iškėlimas ir aprašymas – nerelevantiškas. Vis dėlto atrodo, kad veiksmoždžių, sudarančių beasmenio sakinio predikatinį centrą, analizė padeda geriau suvokti priežastis, lemiančias sakinio beasmeniškumą: sakinių su TBV beasmenis pobūdis susijęs su šių veiksmoždžių leksinėmis-semantinėmis ypatybėmis (tai vadinamasis pirminis – leksinis beasmeniškumas), tuo tarpu sakinių su FBV beasmeniškumas išryškėja tik tam tikroje sintaksinėje konstrukcijoje (tai vadinamasis antrinis – sintaksinis beasmeniškumas)⁹.

⁷ Plačiau apie santykius tarp rusų k. asmeninių ir beasmenių (TBV ir FBV) veiksmoždžių žr.: Юдин А. А. Классификация глаголов по способности образовывать личные и безличные формы // Учен. зап. / Рязанский пед. ин-т. 1969. Т. 51, вып. 2. С. 131–169; Сокаль Н. И. Особенности семантики личных глаголов в безличном употреблении // Очерки по словообразованию и словоупотреблению. Л., 1965. С. 115–121.

⁸ Žr.: Doros A. Op. cit. S. 20. Чирва Г. М. Безличные предложения украинского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Днепропетровск, 1975. С. 7.

⁹ Žr.: Георгиева В. Л. Вопросы развития безличных предложений в истории русского языка (на материале памятников письменности XI–XVII вв.): Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Л., 1969. С. 6.

Reikia paminėti ir tai, kad TBV ir FBV, žymintys subjekto psichofizinę būseną skiriasi ir sintaksiniame lygmenyje. Nors abiejų grupių veiksmažodžiai vartojami sintaksiškai tolygiuose konstrukcijose, plg.: *Man skauda/sopa/gelia/maudžia širdį* – *Man pjauna/rėžia/veria/duria širdį*, tik TBV gali sudaryti šio pagrindinio modelio tokius variantus: *Man skauda/sopa/gelia/maudžia širdis* ir *Mane visą skauda/sopa/gelia/maudžia*. Taigi šie TBV turi daugiau modelių nei FBV.

IMPERSONAL VERBS PROPER AND IMPERSONALLY USED PERSONAL VERBS IN MODERN LITHUANIAN

Summary

The aim of the paper is to investigate the grammatical and semantical properties of impersonal verbs, to discuss the relations between impersonal verbs proper, impersonally used personal verbs and impersonal reflexive verbs.

From the morphological point of view impersonal verbs proper distinguish themselves by the fact that they are not conjugated for person and number and occur only in the 3rd person singular form. Impersonal verbs proper are characterized by certain syntactic peculiarities: their infinitives can never be used as subjects or objects in a sentence. On the semantic plane these verbs denote an agentless state or process, never an action.

The relations between impersonal verbs proper and impersonally used personal verbs are treated in terms of the notion of polylexeme.

Impersonal reflexive verbs constitute a specific class of verbs different both from impersonal verbs proper and impersonally used personal verbs.